

Slutsatser

Återkommande flaggdagar eller monument i form av allt från bronsstatyer till målningar, museiutställningar och tillhörande samlingar, är företeelser med vilka särskilda händelser eller personer uppmärksammas. Fornlämningar som skeppsvrak kan tveklöst fungera som sådana företeelser förutsatt att de laddas med betydelser och berättelser som av olika anledningar anses önskvärda att minnas.

Anledningen till att *Svärdet* och *Kronan* intagit så centrala positioner i historien är att de kan associeras med färgstarka historiska karaktärer. *Svärdet* förknippas med sjöhjälten Claes Uggla medan *Kronan* förknippas med den hetlevrade adelsmannen Lorentz Creutz, som förkroppsligar den självmedvetna stenrika aristokrati som så ofta lyfts fram som ett karaktäristiskt historiskt inslag. Polariseringen mellan den kompetente Uggla och den högadlige Creutz lyfts fram som ett besynnerligt exempel på det stormaktstida ståndssamhället, som från en nutida horisont ter sig så förunderligt. Flera populära beståndsdelar i berättelsen om det svenska 1600-talet kan kanaliseras genom de två skeppen. *Riksäpplet* saknar däremot kopplingar till lyskraftiga karaktärer.

Vraken fungerar som illustrationer till färgstarka berättelser och bär samtidigt på dem, ungefär på samma sätt som trofékanonerna gjorde redan under 1600-talet. Kanonerna sågs som minnen från tidigare segrar och erövringar och vördades som omistliga klenoder. De som åt och sov intill dem, laddade och avfytrade dem var säkerligen medvetna om de uppbyggliga berättelser som förknippades med just dessa eldrör. Det rör sig om ting laddade med en särskild erfarenhet. Även när kanonerna smälts ner och gjutits om har man i flera fall påmint om själva metallens bakgrund och historia med små ingjutna skriftliga kommentarer.

Svarteken hade en liknande funktion. Om det endast hade varit mörknad ek som efterfrågades av möbelsnickarna så hade man kunnat bärga virke från åtskilliga vrak efter handelsfartyg, allmogefarkoster och liknande på betydligt mer lättillgängliga platser än dem där *Riks-*

äpplet, Nyckeln, Enigheten och *Rikswasa* låg. Vraken mellan Skeppsholmen och Kastellholmen mitt inne i Stockholm omtalades redan under 1920-talet av sjökrigshistoriska pionjärer som Jacob Hägg, men inte som relikter från en ärevördig stormaktstid utan som en sanitär olägenhet som helst skulle muddras bort. Hägg menade att de störde kulturmiljön (Joakimsson 2013). De oidentifierade fartygsskroven i innerstadens vatten kunde inte användas för att påminna om en redan känd berättelse.

Det hela för tankarna till hur historiska skeppsvrak används i såväl populärvetenskapliga som mer akademiska sammanhang. Det är de vrak som kan kopplas till sensationella berättelser som lyfts fram – skeppsvrak med särskild erfarenhet om man så vill – medan de som inte utmärkt sig på samma positiva sätt blir i det närmaste ointressanta. Stor vikt läggs ofta vid att försöka återfinna skeppsvrak i skriftliga källor, och eftermedeltida skeppsvrak som saknar känd identitet ägnas ytterst lite intresse (se diskussion hos Cederlund 1997; Harpster 2013; Eriksson 2014a; 2015a). Den arkeologiska potentialen, att det med utgångspunkt från skeppet som materiell kultur går att vinna humanvetenskapliga insikter, negligeras. En arkeologisk analys av skeppsvrak måste tränga igenom en hinna bildad av decennier av sjökrigshistoriskt orienterad forskning som syftat till att *förklara* till synes stumma lämningar med hjälp av nationella berättelser.

Från sjöofficerare till arkeologer

Ett viktigt resultat av den här studien är att bröderna Olschanskis knappast ensamma ska lastas för att ha raserat vraket av *Riksäpplet*. Kanonbärgningen under 1600-talet, dynamitsprängningen under 1800-talet och flottans bärgningsverksamhet under 1900-talet har farit nog så hårt fram mot det gamla regalskeppet. Hur kommer det sig egentligen att just bröderna Olschanskis verksamhet pekats ut som avgörande för *Riksäpplets* förvandling från ett sjunket skepp till ett ödelagt vrak, när exempelvis flottans verksamhet helt tycks ha undgått sådana omdömen?

Olschanskis var i likhet med Stockholms dykeribolag kommersiella aktörer. De bärgade objekt från svenska flottans skepp i syfte att om-sätta de tillvaratagna fynden i reda pengar. Flottans historia har i stor utsträckning skrivits av sjöofficerare, vilka fungerat som experter på såväl äldre tiders sjökrig som örlogsfartyg. Därigenom kan de anses

äga ett kulturellt kapital (för diskussion kring begreppet, se Bourdieu 1986), en förtrogenhet med de normer och värden som hör den svenska försvarsmakten till. Detta har gett dem legitimitet att inte bara uttala sig om sjökrigshistoriska spörsmål utan tydligen också att göra ingrepp i sjunkna krigsfartyg. I motsats till Olschanski kunde de argumentera för att ha bärgat resterna av *sina egna skepp*.

Olschanskis tillstånd till bärgning från *Riksäpplet* villkorades genom att två lämpliga personer utsågs som kontrollanter under arbetet, en som representant för Riksantikvarieämbetet och en just för flottan (Kungl. Maj:t Dnr 663). En kommandör C. Ribén menade i samband med detta (*Aftonbladet* 1921-08-26): "En icke sakkunnig kan ju lätt förbise ett till synes värdelöst föremål, som dock inför vetenskapen har stort värde, och det torde därför vara av stor vikt att arbetet med 'Riksäpplets' bärgning sker under vederbörlig kontroll." Medan förhistoriska skepp och båtar grävdes ut, analyserades och publicerades av professionella arkeologer redan under 1800-talet, så var det alltså helt andra aktörer som gav sig i kast med vrak från medeltiden och senare perioder. Under 1920-talet utfördes en "sakkunnig" bedömning av fynd bärgade från stormaktstida skepp av flottan själv.

Jag har inte påträffat några uppgifter om att Olschanskis arbeten skulle ha varit utsatta för kritik medan de pågick. Det var egentligen först på 1950-talet, då flottan och Sjöhistoriska museet återupptog bärgningsverksamheten, som uppfattningen att de kommersiella bärgningsföretagen förstört vraket uttrycktes i text. Kommendör Hamiltons utsaga vägde så tungt att den inte tycks ha behövt ifrågasättas (jfr Hamilton 1957:170), trots att han själv aldrig hade dykt på platsen. När Anders Franzén tog vid och jobbade vidare med de vrak som bröderna Olschanski och Lenny Stackell uppmärksammat, kom Olschanskis att personifiera oseriös verksamhet på äldre skeppsvrak.

Journalisten Simon Moser har i ett radioprogram och en personligt hållen dokumentärfilm beskrivit att Franzén och bröderna Olschanski förvisso delade intresset för historiska skeppsvrak, men levde och verkade under olika sociala förutsättningar. Anders Franzén kom från ett borgerligt hem medan familjen Olschanskis var andra generationens judiska immigranter, en aspekt som inte ska förringas (jfr Moser 2012a; 2012b; Granskningsnämnden för radio och tv Dnr 11/01097 och 1797). De dryga tre decennier som passerade mellan Olschanskis dykningar och Franzén och Hamiltons arbete sammanföll med mellankrigstidens och andra världskrigets ursinniga antisemitism.

Det ofördelaktiga och orättvisa eftermäle som bröderna Olschanski fick under samma period kan mycket väl ha färgats av detta. Något som tyder på att Edward Hamilton hyste antisemitiska värderingar har inte påträffats, och att hans utsagor om Olschanskis påstådda sprängningar av *Riksäpplet* förefaller stödja sig på hörsägen och andrahandsuppgifter (jfr 1957:170).

Det är således hög tid att nyansera bilden och portionera ut ansvaret för skeppets nedbrytning på alla de andra aktörer som varit inblandade, inte minst flottan. Ingen skugga ska dock falla över den historiska forskning som utförts av sjöofficerare. Lenny Stackell utgör här ett strålande exempel och hans insatser rörande *Riksäpplet* och andra skepp är betydande, något som förhoppningsvis framgår av hur frekvent jag refererar till honom. Men Stackells forskning grundade sig uteslutande på arkivmaterial, på skriftliga källor. Analysen och tolkningen av själva vraket och de bärgade fynden har länge lyst med sin frånvaro, något som i viss utsträckning hänger samman med den genomgående avsaknaden av arkeologer bland dem som på olika sätt har verkat på *Riksäpplet*.

I det här sammanhanget måste även påpekas att vraket länge var avstängt för andra än försvarsmaktens dykare. När platsen på inrådan av Hamilton och Franzén fridlystes i början av 1950-talet stängdes vraket för civila dykare. Först när fornminneslagen 1967 även kom att omfatta historiska skeppsvrak fick också allmänheten tillträde till *Riksäpplet*. Först efter detta har det varit möjligt även för personer utan ett förflutet inom flottan att besöka skeppet.

Från partikulärt till generellt

Under senare år har många humanistiska discipliner upplevt ett förnyat och fördjupat intresse för det materiella. Detta vitaliserade engagemang i tingen omtalas ibland som "den materiella vändningen" och kan betraktas som en efterföljare till "den språkliga vändningen", som tog avstamp i poststrukturalism och hade fokus på diskurs och symbolism (se översikt hos t.ex. Trentman 2009; Hicks & Beaudry 2010). Bland historiker har detta kanske framför allt kommit till uttryck i studier kring vardagsliv och konsumtion (se t.ex. Roche 2000). Vardagliga ting som människor ständigt omger sig med eller konsumerar erbjuder en ingång till en historisk förståelse som delvis skiljer sig från framställningar av händelser, skeenden och förlopp. Studier av det materiella

är ett sätt att komma åt normaltillståndet mellan de stora händelserna – det som skapat förutsättningarna för just det sensationella.

Den materiella världen kan sägas utgöra själva grundförutsättningen för mänskligt agerande och för historiska skeenden. Samtidigt är det ofta skeendena eller snarare de partikulära händelserna, som går utanför den normala rutinen, som blir uppmärksammade. Arkeologi kan i många fall beskrivas som ett sätt att närma sig vardagliga förhållanden i det förflutna. Vardag är förvisso ett något svårfångat begrepp och kan beskrivas som ”till synes oviktiga aktiviteter”. Här räcker det dock med att definiera det utifrån vad det *inte* är (se diskussion i Upton 2002:707; Goodwin 2002:188–190, även Eriksson 2014a:37–52). I det här sammanhanget är det *inte* sjötåget 1676! Poängen är att ett vrak som *Riksäpplet* kan användas för att förstå något om 1600-talets vardag; *Riksäpplet* fanns där mitt i stormaktens huvudstad, så gott som varje dag i över tio års tid. Självklart inträffade vissa avbrott i detta kajliggande när skeppet användes för transporter av olika slag. Symptomatiskt är kanske att den enda resa som finns beskriven, utöver sjötågen 1675 och 1676, är den när *Riksäpplet* användes för att skjutsa ett furstligt brudpar.

De ting som kanske utövar störst inflytande på oss är de som vi knappast förnimmer. Ting registreras i samband med att de introduceras och integreras i våra liv. När vi lärt oss använda dem och leva med dem märker vi dem knappt (Olsen 2002; 2010). Det säger sig självt att det i det förflutna funnits massor av självklara och på samma gång outhärliga ting som knappt märkts. Även om de har varit omistliga har det skenbart inte funnits anledning att kommentera, beskriva eller avbilda dem. Dessa ting utgör ”det mest uppenbara och det bäst gömda” (”the most obvious and the best hidden”, se Lefebvre & Levich 1987:7–11).

Det kan framstå som en motsägelse att söka efter de integrerade tingen när studien ändå kommit att handla om hur skeppsbyggeriet omgestaltades genom engelskt inflytande. Men det intressanta är att denna omgestaltning endast i begränsad utsträckning kom att påverka den rumsliga organisationen av skeppet. De människor som skulle vistas i och bruka skeppet var ju trots allt samma som innan det engelska manéret introducerades. Hur däckssarrangemang och fönster liksom skulpterade symboler i skeppets exteriör bäst skulle organiseras för att förstås och avkodas ingick som en integrerad, dold och underliggande föreställning under 1600-talet. *Riksäpplet* skulle ju ingå i svenska flottan

och användas som ett verktyg, ett vapen och ett boutrymme. Skeppet var rekvisita för stormaktens ceremonier och ritualer.

Detta var något som låg i öppen dag, något självklart och naturligt som knappast behövde kommenteras. Undersökningar av tidigmoderna vrak, oavsett det rör sig om krigsfartyg eller handelsfartyg, kan användas för att närma sig det mellanrum eller normaltillstånd som ligger mellan historiens mer spektakulära händelser (se även Eriksson 2014a). Det är möjligt att närma sig det generella och allmängiltiga 1600-talet, i stället för att begränsa sig till de anmärkningsvärda enskilda och smått partikulära händelserna.

På vilket sätt det engelska skeppsbyggeriet kom att implementeras i skapandet av svenska flottans stora skepp har länge till stor del varit höljt i dunkel. Diskussioner om de nya influenserna skymtar fram i bevarade skriftliga källor men vraket ger besked i en annan form. Vraket av *Riksäpplet* visar på resultatet, ett engelskt skrov med en interiör som anpassats för svenska flottans rutiner och behov och där skulpturerna anpassats för att manifestera den svenska kungamakten. Att de nya skeppen försågs med namnsymboler, kungaporträtt eller en polykrom färgskala, trots att de byggts av engelska skeppsbyggmästare, kan inte uppmärksammas utan ett mer renodlat arkeologiskt engagemang i själva källmaterialet. Undersökningar av historiska skeppsvrak har en tendens att få slagsida, att enbart återberätta händelser och välbekanta fakta från skriftliga källor, som historikerna redan känt till, och från perspektiv som de flesta forskare för länge sedan lämnat därhän.

En annan vanlig fallgrop inom marinarkeologin är överdriven fokusering på själva dykmomentet. Delvis bottenar detta i den nödvändiga professionalisering som den marina subdisciplinen till arkeologin genomgått under ett drygt halvsekel. Krav på utövarnas arbetsdykar-certifiering har i många fall framstått som viktigare än krav på kunskaper om arkeologiskt källmaterial. Det är sådana prioriteringar som lett till att vrak som *Riksäpplet* legat ouppmärksammade, trots frekventa besök av aldrig så kompetenta dykare.

Att arkeologiska studier måste föregås av fältarbeten, antingen de rör lämningar över eller under vatten är i sig en villfarelse. Här är det sannolikt den populära föreställningen om arkeologin som äventyrlig skattjakt som spökar igen. Det finns förvisso arkeologer som vill framställa fältarbete som något lite genant (se diskussion hos Olsen et al. 2012:58–78, i synnerhet s. 61). Det är väl en överdrift men det kan vara värt att erinra om att de sensationella upptäckterna och fält-

expeditionerna knappast genererar ny kunskap i proportion till vare sig investerade resurser eller det utrymme de får i media.

Däremot resulterar dylika fältexpeditioner ofta i en mängd publicerat arkeologiskt material i olika museimagasin. Så är det också forskning om stora örlogsfartyg utifrån museisamlingar som under de senaste decennierna definitivt bidragit till en mer mångfacetterad örlogsskeppsforskning. Regalskeppet *Vasa* började som ett mer eller mindre renodlat bärgningsprojekt men har under senare år alltmer utvecklats mot forskning. Såväl *Vasa*-projektet som *Kronan*-projektet har förgreningar och samarbeten med lärosäten och forskare inom olika discipliner världen över.

Förutsättningarna för att bedriva forskning på marinarkeologiskt material i museisamlingar blir hela tiden bättre. Fram till nyligen krävdes nästan att man kände någon inom det aktuella museets väggar för att få kunskap om föremålets existens. De senaste årens satsningar på digitalisering och tillgängliggörande av föremålssamlingar kommer förhoppningsvis att ändra på detta. De föremål som legat till grund för den här boken har i stor utsträckning studerats via sådana databaser, tillgängliga via internet såväl i Sverige som utomlands.

Vid sidan av de föremål som lyfts från just *Riksäpplet* finns nämligen en lång rad samlingar som härrör från andra vrak, vilka också skulle förtjäna ett närmare studium. Kanske kan humanvetenskapernas förnyade engagemang i den materiella världen sporra till ett förnyat intresse för dessa ting? Det är med andra ord inte alltid nödvändigt med dykning och fältarbeten, marinarkeologi kan med fördel bedrivas utifrån fynd i museimagasin.

Riksäpplet var aldrig försvunnet, men det lokaliserades inte under uppseendeväckande former av enträgna vrakletare. Det finns ingen äventyrsberättelse att hisna inför och ta till för att skyla att själva förlisningen var så snöplig och trivial. Vraket kan inte beskrivas i termer av en tidskapsel eller ett fruset ögonblick som plötsligt gör entré i nuet som en kuslig hälsning från ett avlägset, mytiskt men ändå väldigt bekant förflutet. Eftersom det hela tiden varit känt att vraket vilar nedanför granithällen med namnet Äpplet har det blivit till en självskriven del av landskapet, så integrerat att det knappast märks. Regalskeppet som inte upptäcktes.